

Zagrebački Črnomerec – transformacija industrijske i vojne periferije grada u šire središte grada s osvrtom na bivše jašione uz ulicu Prilaz baruna Filipovića

SAŽETAK. Na zapadnoj periferiji grada Zagreba izvorno je izgrađeno čak šest sklopova vojarni te niz industrijskih sklopova sjeverno od željezničke pruge. Postupno od kraja 19. stoljeća do 21. stoljeća prostor zagrebačkog Črnomerca se urbanizirao i to stambeno-poslovno područje danas predstavlja šire središte Zagreba. Nekadašnji vojni i industrijski sklopovi postupno se ruše ili prenamjenjuju za nove svrhe. Njihov izvorni introvertirani karakter velikih ograđenih površina onemogućavali su izraženiji karakteristični puls urbanog središta. Naspram brojnih devastacija, ističe se nagrađivana prenamjena i rekonstrukcija jašione Konjaničke vojarne u Laubu – kuću za ljude i umjetnost. Sjevernija jašiona, tema brojnih studentskih projektnih promišljanja, aktualno se prenamjenjuje i rekonstruira za zagrebačku gruntnovicu.

Ključne riječi: Zagreb, Črnomerec, industrijska arhitektura, vojarina, jašiona.

Dvojna povijesna jezgra Kaptola i Gradeca ujedinjena je u jedinstveni Zagreb (Agram) tek 1850. godine. Dvema planskim regulatornim osnovama regulira se urbanistička struktura Donjega grada kao ortogonalna blokovska matrica, (Prva regulatorna osnova, 1865.), a oplemenjena je interpoliranim slijedom trgova-parkova, Zelenom potkovom (Druga regulatorna osnova, 1887.). Niz najznačajnijih kulturnih, sveučilišnih i akademskih institucija i dr. preseljeno je s Gradeca i disponirano uzduž tog najznačajnijeg urbanističkog ostvarenja historicizma u Zagrebu.

Nakon izvedbe željezničke pruge i Južnog (danas Zapadnog kolodvora) 1862. godine, blokovsko historicističko tkivo grada širi se prema zapadu, odnosno prema novom željezničkom kolodvoru. Izgradnja željeznice doprinijela je razvoju industrije Zagreba te intenzivnijoj urbanizaciji i povećanju broja stanovnika. Druga regulatorna osnova Zagreba (1887.) donosi i smjernice za smještaj industrije, i to podalje od gradskog središta. Za industrijske zone predviđena su područja južno od željezničke pruge, zapadno od perivoja Južnog kolodvora te istočno od Klaoničke ulice (danas Bauerove ulice). Koncem 19. stoljeća današnji Črnomerec periferna je zapadna zona povijesnoga grada. Njegov ravničarski dio proteže se između južne željezničke pruge Austrijskih željeznica te sjevernih obronaka Medvednice. Ilica je poveznica središta grada i zapadne periferije, a na granici tih područja izvode se Mitnice. Nakon 1868. godine i Ugarsko-hrvatske nagodbe, Kraljevina Hrvatska, Slavonija i Dalmacija dobila je pravo na vlastite domobranske postrojbe u sklopu oružanih snaga ugarskog dijela monarhije (Bilić i Ivanković 2006, str. 506). Stoga se na Črnomercu, tome perifernom području zapadno od povijesne jezgre Zagreba, izvodi čak šest sklopova vojarni.

Pješaka vojarina kraljevića Rudolfa, odnosno Rudolfova vojarina izvedena je zapadno od Kolodvorske ulice (danas Ulice Republike Austrije) te tangirana Ilicom, Reljkovićevom ulicom i Talovčevom ulicom. Paviljonski sklop izveden je u razdoblju 1888.–1889. prema projektu austrijskih arhitekata Völcknera i Grubera (Bilić i Ivanković 2006, str. 277). Većim dijelom srušena je 1978. godine, a reprezentativne historicističke ulične zgrade prenamijenjene su za državne i gradske institucije. Uz Ulicu Republike Austrije djeluje Ministarstvo prostornoga uređenja, graditeljstva i državne imovine, Zavod za prostorno uređenje Grada Zagreba, Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje i dr. Današnji javni prostor jest Trg dr. Franje Tuđmana, a nakon rušenja većeg dijela vojarne bio je namijenjen za izgradnju stambeno-poslovnog sklopa. Na natječaju koncem 20. st. pobijedili

su arhitekti Ivan Čizmek, Juraj Matijević, Dinko Milas i Damir Pološki (ibid.). Projekt nije realiziran, kao ni niz naknadnih projektnih promišljanja za taj prostor.

Zapadnija Bataljunska vojarna, omeđena Ilicom, današnjom Reljkovićevom i Čanićevom, je srušena, na njezinoj poziciji i središnjem dijelu toga bloka izgrađena je etapno tvornica tekstila Kamensko. Njezina proizvodnja ugasla se uz žestoke prosvjede radnica, a tvornica je u konačnici recentno srušena. Ta vrijedna gradska lokacija predviđena je za izgradnju novoga elitnog stambeno-poslovnog sklopa.

Zapadnije u Ilici, uz Domobransku ulicu izgrađena je Domobranska vojarna (1898.–1899., na temelju generalne osnove Milana Lenucija, grad. tehn. savjetnika, i detaljne osnove Janka Holjca, ovl. civil. arhitekta. Radove je izvelo građevinsko poduzeće „Hönigsberg i Deutsch“). Na temelju sporazuma o darivanju između Vlade RH i Zagrebačke nadbiskupije, Nadbiskupija je preuzela sklop Domobranske vojarne (URL 1), koji je dijelom preventivno zaštićen (preventivno zaštićeno dobro, URL 1) i dijelom obnovljen. Sjeverne i zapadne zgrade su obnovljene i prenamijenjene za sveučilišnu nastavu Hrvatskoga katoličkog sveučilišta i Visokog učilišta Algebra (u najmu). Južne i istočne zgrade rapidno probadaju nakon oštećenja u potresima 2020. i 2021. godine. Sjeverozapadno od sklopa (Kunišćak, Šestinski dol, Ulica grada Gualdo Tadina) izvedena je Domobranska četna bolnica koja je od 1990-ih u funkciji sjedišta obavještajnih službi Republike Hrvatske.

Uz izgradnju sklopova vojarni na zagrebačkom Črnomercu, zbog blizine željezničke pruge, izgrađuje se i niz industrijskih sklopova. Uz Vodovodnu ulicu (koja je vodila do Gradskog vodovoda južno od pruge) izvode se Tvornica parketa i paropila (1873., nakon što je tvornica preseljena s dotadašnje lokacije na Britanskom trgu, danas tvornica ne postoji) te i danas produktivna Tvornica Franck – Tvornica kavinih zamjenica Hinka Francka i sinova (1892., prema projektu arhitekta Kune Waidmanna). Iste godine, arhitekt Kuno Waidmann projektira sklop današnje Zagrebačke pivovare sjeverno od Ilice (izvorno Zagrebačka dionička pivovara i Tvornica slada, Ilica 222–224, 1892.–1893.) (Barišić Marenčić 2021/2022). Historicistički paviljonski sklopovi zgrada od opeke i danas su u funkciji te doprinose vitalnosti gospodarstva Zagreba, ali zbog frekventnoga dostavnog prometa remete mir stambenog područja današnjega šireg središta grada. Golemi kompleks ciglane na Črnomercu sa zapadnim glinokopom na Kustošiji podno Grmošćice danas je napušten i prepušten rapidnom propadanju. Orijentir toga gradskog područja, dimnjak Ciglane srušen je nakon recentnih zagrebačkih potresa. Tijekom 20. stoljeća uslijedila je izgradnja Tvornice strojeva i lijevaonice braće Ševčik (arh. Srećko Flörschutz) na uglu Grahorove ulice i Ulice grada Mainza te zapadnije Tekstilnog kombinata Zagreb i farmaceutske industrije nekadašnje Plive u Ulici baruna Filipovića.

Na području zapadno od potoka Kunišćak, odnosno Selske ceste i Svetog Duha izvode se čak tri sklopa vojarni na potezu između željezničke pruge i podsljemenskih brežuljaka određenih Topničkom ulicom.

Upravo njezin naziv toponim je koji ukazuje na sjevernu granicu najsjevernije Topničke vojarne, izgrađene 1905. godine između Ilice, zapadne Ulice Črnomerec (s potokom Črnomerec), sjeverne Topničke ulice, i istočno stambenih zgrada uz Ulicu Sveti Duh. Paviljonski vojni sklop određuju južne historicističke ulične zgrade uz Ilicu i Črnomerec, vanjski tereni i sjeverna jašiona i prateće servisne zgrade. Izvorno nazvana Vojarnom Cara Franje Josipa I., nakon Prvoga svjetskog rata nazvana je Vojarnom kralja Petra (URL 4). Postupno tijekom 20. stoljeća interpoliran je niz modernih zgrada s velikom dvoranom unutar toga bloka, koji je danas Vojarna Petar Zrinski. Recentna interpolacija stambenog nebodera u jugoistočnom uglu, tzv. Granata djelo je arh. Davora Matekovića. Topnička vojarna danas je jedina od šest vojarni na Črnomercu koja je zadržala svoju primarnu, vojnu funkciju. U sklopu nje djeluje i Hrvatsko vojno učilište „Dr. Franjo Tuđman“ na kojem se odvija sveučilišna nastava Vojnih studijskih programa Sveučilišta u Zagrebu. Nastavu preddiplomskoga sveučilišnog studija Vojnog

inženjerstva, uz niz drugih studija u okviru vojnog, tehničkih i drugih područja, izvode i nastavnici Geodetskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. Nastavnici Geodetskog fakulteta predaju sljedeće kolegije na studiju Vojnog inženjerstva: Župan, R.: „Vojna geografija s topografijom“, Pavasović, M.: „Topografsko-geodetska priprema i osiguranje“ i Paar, R.: „Geoinženjerstvo“ (URL 2). Završetkom vojnog studija stječe se akademski naziv prvostupnika izabranoga studijskog programa, odnosno prvi časnički čin poručnik određenog roda ili tehničke službe.

Ilica u zoni između dva sklopa vojarni oplemenjena je dvojnim drvoredom kestena. Južno od Ilice izveden je sklop K. u. K. Vozarske vojarne (1901.–1903.) tangiran Selskom cestom, Prilazom baruna Filipovića, zapadnim stambenim zgradama uz Cankarevu ulicu. Po završetku Drugoga svjetskog rata, nakon 1945. godine u njoj djeluje JNA (Čanić 2018). Nakon početka Domovinskog rata, u razdoblju 1991.–1995. u sklopu djeluje sjedište UNHCR-a (Čanić 2018). Obodno, uz Selsku cestu, kao vapaj za nestalima i umrlima njihove obitelji podižu Zid boli, jednostavnu i snažnu instalaciju izvedenu od tamnih i bordo opeka posvećenih žrtvama rata, i kao apel međunarodnoj instituciji UNHCR za pronalaženjem nestalih žrtava rata. Godine 2007. raspisan je javni arhitektonsko-urbanistički natječaj za Trg pravde, sklop sudova i pravosudnih tijela Ministarstva pravosuđa. Prilikom raspisa natječaja, iz Gradskog zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirode navode „Građevni fond iz vremena gradnje vojarne – obodna izgradnja uz Ilicu, Selsku i Prilaz baruna Filipovića, zgrade su koje dokumentiraju povijesni kontinuitet namjene i karakter ovog prostora (posebno momčadska stambena zgrada, doknadno skladište, jašiona i vježbalište), posjeduje kulturno-povijesnu i ambijentalnu vrijednost, te u bitnome određuje povijesni identitet prostora kulturnog dobra – Povijesne urbane cjeline Grada Zagreba. Ovu izgradnju potrebno je očuvati, uz mogućnost prenamjene, rekonstrukcijskih zahvata preinaka unutar postojećih gabarita, ...“ (Nišević i Majnarić 2007, Program za izradu urbanističko-arhitektonskog natječaja Trg pravde u Zagrebu 2007). Danas u obodnim obnovljenim zgradama djeluju Kazneni sud, Općinski kazneni sud u Zagrebu i druge pravosudne institucije. Prvu nagradu dobili su arhitekti Davor Bušnja, Zrinka Mrković i Vedran Škopac (URL 3). Projektни zadatak zahtijevao je prostornu inverziju, postavljao je pitanje kako u bloku smjestiti Trg pravde. Stoga arhitekti dispozicijom zgrada za smještaj pravosudnih institucija frankiraju dijagonalne pješačke pravce koji vode do središnjeg trga u bloku.

Južno od Vozarske vojarne izvedena je Konjanička vojarna, 1901.–1911., prema projektu Građevinskog poduzeća „Emil Eisner i Adolf Ehrlich“. Ime upućuje na specijalizaciju ove vojarne. Upravo stoga, sjeverno je izvedena Jašiona, analogno oblikovana kao i Mala jašiona Vozarske vojarne uz Prilaz baruna Filipovića. Od 1924. godine zapadno od vojarne izgrađuje se Tvornica za pamučnu industriju d.d., kao podružnica bečke tvrtke „Herman Pollak i sinovi“ (URL 4). Tvornica se sustavno širi na istočnu parcelu Konjaničke vojarne, koja je s vremenom adaptirana za novu industrijsku namjenu koju je izvelo isto poduzeće, a prema projektima ing. Đure Ehrlicha (Paladino 2009, str. 157). Na nacrtima građevinske dokumentacije u Državnom arhivu u Zagrebu navedena su imena inženjera Ivančić i Wolkenfeld, 1924., te ing. građ. Vladimira Kerdića; uz nacрте visoke četverokatne zgrade s industrijskim prozorima, datirane ratnih godina 1944.–1945. (Državni arhiv Zagreb 2013). Od 1964. godine tvornica je s još dvije tvrtke ujedinjena u Tekstilni kombinat Zagreb (ibid.). Za njezine potrebe integrirana je u industrijski sklop i jašiona Konjaničke vojarne te je u hali interpolirana i međukatna konstrukcija. Tekstilna tvornica srušena je 2010. godine, od kada se na tome području intenzivno izgrađuju stambeno-poslovne zgrade.

Dvije jašione vojarni, koje svojom izmaknutom pozicijom frankiraju prilaz središtu grada, današnji Prilaz baruna Filipovića, projektirali su Emil Eisner i Adolf Ehrlich. Adolf Ehrlich građevinski je inženjer i brat arhitekta i profesora Tehničke visoke škole u Zagrebu Huga Ehrlicha. Diplomirao je na Građevinsko-tehničkoj školi u Budimpešti, od 1890. djeluje u sklopu očeva građevinskog poduzeća „Herman Ehrlich“, a potom „E.

Eisner i A. Ehrlich“, te naposljetku u građevinskom poduzeću „Ehrlich Adolf i Ernst inženjeri“. Godine 1909. sudjelovao je u izradi elaborata ovlaštenih inženjera i geometara (URL 5). Emil Eisner građevinski je poduzetnik i suvlasnik građevnog poduzeća „E. Eisner i A. Ehrlich“, koje je izvodilo građevine od armiranog betona (URL 6), ali i drugih materijala.

Južna jašiona Konjaničke vojarne registrirana je kao kulturno dobro, odnosno zaštićena 2005. godine (Paladino 2009, str. 157). Njezin novi vlasnik Tomislav Kličko, kolekcionar suvremene umjetnosti i vlasnik Filip-Tradea, raspisuje uži arhitektonski natječaj 2007. godine za galerijsko-uredski prostor u nekadašnjoj jašioni. Prva nagrada za Laubu – kuću za ljude i umjetnost (slika 1) dodijeljena je arhitekticama Alenki Gačić-Pojatina, Branki Petković i Ani Krstulović, koje restituiraju jednodimenzionalnu halu unutar koje interpoliraju katnu lamelu južnog uredskog trakta. Oblikovanje interijera u sljedećoj fazi preuzima arhitektica Morana Vlahović, koja svoje projektno rješenje prezentira stihovima „Izvana sjajna, utegnuta u crnu kožu. Poput odjeće skida i oblači svoje dijelove“, i temom modularnih elemenata izložbenih ploča koje se varijabilno disponiraju sukladno raznovrsnim potrebama ovoga višefunkcionalnog prostora.

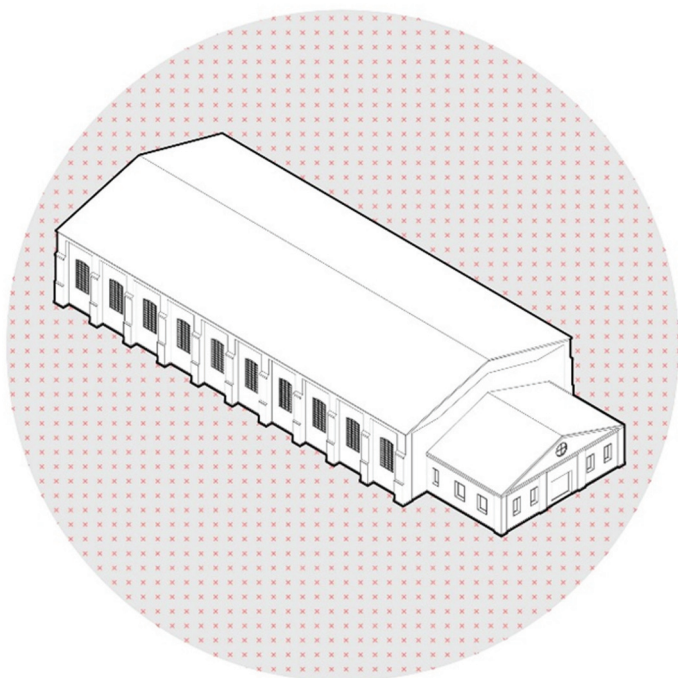

Slika 1. *Lauba – kuća za ljude i umjetnost, u jašioni Konjaničke vojarne (fotografija: Zrinka Barišić Marenić).*

Sjeverna jašiona Vozarske vojarne, nakon što se ugasila funkcija garaže za popravak JNA tenkova, godinama je bila bez funkcije i napuštena. Akademске godine 2016./2017. doc. dr. sc. Luka Korlaet i doc. dr. sc. Zrinka Barišić Marenić vodili su na Arhitektonskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu kolegij diplomskog studija „Radionica arhitektonskog projektiranja 1“ posvećenog prenamjeni jašione Vozarske vojarne za stambene i druge namjene Re-Hab. Uslijedila je organizacija dviju studentskih međunarodnih radionica na temu prenamjene jašione Vozarske vojarne u suradnji s TU Delft i Oxford Brookes University, School of Architecture. Susretljivošću gđe Ksenije Novak-Pavelić iz Ministarstva pravosuđa – Službe za investicije u Zagrebu, ostvarena je i analiza zgrade *in situ*. Uspješni studentski radovi objavljeni su u zbornicima studentskih radova inozemnih fakulteta te prezentirani na izložbama. Student Eugen Zvonimir Čanić posvetio je temu svoga diplomskog rada prenamjeni i obnovi zgrade Male jašione na

zagrebačkom Črnomercu (Čanić 2018). Izduljena pravokutna hala s istočnim manjim aneksom za upravne i servisne prostorije izgrađena je u južnom dijelu Vozarske vojarne, u duhu historicizma, u službi većeg kompleksa vojnih objekata Austro-Ugarske monarhije 1902.–1903. (Čanić 2018, prema Državni arhiv u Zagrebu, Broj Registra Z-1525, stupanj zaštite – B). Zidana je od opeke, a čelična krovna rešetka prenosi opterećenje u kontrafore koji ritmično raščlanjuju uzdužna pročelja. Visoki parapeti karakteristični su za zgrade jašiona, kako koncentracija konja ne bi bila ometana vizurama vani. Analogna artikulacija obilježava i južnu, tangentno posmaknutu jašionu Konjaničke vojarne. Dvije jašione markiraju Prilaz baruna Filipovića u toj zapadnoj zoni. Mala jašiona je podijeljena u tri “broda” kolonadom naknadno adiranih stupova, tijekom vremena mijenjala je višestruke funkcije te nakon 1945. postaje radionica tenkova JNA (slika 2, Čanić 2018). Nakon recentnih studentskih projektnih promišljanja, eksterijer Male jašione oslikali su likovni umjetnici.

Slika 2. Aksonometrija sjeverne Male jašione Konjaničke vojarne (Čanić 2018).

Od 2021. godine u tijeku je njezina rekonstrukcija i dogradnja za potrebe Zemljišnoknjižnog odjela Općinskoga građanskoga suda u Zagrebu (Gruntovnice). Sukladno uvjetima natječaja, razrada arhitektonskih rješenja pojedinih dijelova sklopa ugovara s prvonagrađenim timom te je Ministarstvo pravosuđa s tvrtkama u zajedničkom nastupu (More arhitekture d.o.o., Mrković d.o.o. i Nona d.o.o.), kao predstavnicima autorskog tima, sklopilo ugovor za projektiranje Zemljišnoknjižnog odjela (URL 3). Realizacija rekonstrukcije i dogradnje, koju potpisuju glavni projektant Davor Bušnja, projektant Ivan Milonja i projektni tim Zrinka Mrković-Mračić, Margareta Jelačić Jagodić i Tomi Šoletić, je pred dovršetkom koncem 2021. godine.

Par jašiona, koje frankiraju prilazni prometni pravac središtu grada današnjeg Pri-

laza baruna Filipovića, oplemenjen je novim namjenama. Analogno i izraženije arhitektonsko-urbanističko naglašavanje pristupa obilježava prilazna os Ulice Franje Račkoga, novi radijalno položen pravac u širenju grada Zagreba od 1920. istočno od Draškovićeve ulice. Sjeverna Palača Burze (1920.–1927.), arhitekta Viktora Kovačića, ima južnu repliku Inženjerskog doma arhitekata Slavka Benedika i Aladara Baranayaia (1927.), s naglašenim hipertrofiranim trijemom, a koje markiraju prilaz novom istočnom gradskom području.

Zaključno, nekadašnja zapadna periferija grada Zagreba danas je područje šireg središta grada. Uzduž nizinskog izduženog dijela Črnomerca, tangiranog s juga željezničkom prugom, a sa sjevera južnim izdancima Medvednice, uzduž prometnih pravaca izvorno Ilice, a potom i južnijeg pravca (današnjeg Prilaza baruna Filipovića), od kraja 19. stoljeća izgrađuje se niz velikih vojnih i industrijskih sklopova. Širenjem urbane strukture tijekom 20. stoljeća, taj prostor transformiran je u pretežito stambeno-poslovno urbano tkivo koje je isprekidano velebnim ograđenim vojnim i industrijskim područjima. Blokowska struktura dijelom historicističke stambene arhitekture obilježava njegov istočni dio, a razgradnja urbane strukture modernog grada sa samostojećim zgradama njegov zapadni dio. Sjeverno od Ilice, uz promjenu konfiguracije terena u brežuljkastu topografiju, niz je obiteljskih kuća.

Nekadašnji ograđeni blokovi velikih dimenzija te vojnih i industrijskih namjena dijelom su srušeni, dijelom prenamijenjeni, a manjim dijelom i dalje u izvornoj funkciji. Introvertiranost tih velikih površina i struktura nije doprinosila karakteru javnog prostora grada. No, historicističke i druge povijesne zgrade predstavljaju izvornu reprezentativnu povijesnu supstancu tog dijela grada. Niz takvih struktura nepovratno je izgubljeno rušenjem, odnosno devastacijama posljednjih godina.

U kontekstu prenamjene nasljeđa tehničke kulture, istaknuti primjer predstavlja prenamjena jašione Konjaničke vojarne u Laubu – kuću za ljude i umjetnost (URL 7). Nagrađena je najvišom strukovnom nagradom za arhitekturu Udruženja hrvatskih arhitekata Bernardo Bernardi za najuspješnije ostvarenje na području oblikovanja i unutrašnjeg uređenja. Sjevernija Mala jašiona rekonstruirana je i dograđena za potrebe Zemljišnoknjižnog odjela u sklopu budućeg Trga pravde u Zagrebu.

Referentni je primjer prenamjene nekadašnjih carskih konjušnica za potrebe novog Museums Quartier Wien (Museumsplatz 1, Barišić Marenić 2021/2022). Prema projektu arhitekata Laurdis i Manfreda Ortnera te Manfreda Wehdorna velebni sklop namijenjen konjušnicama sa središnjom jašionom prenamijenjen je u kvart muzeja i niz kulturnih institucija u razdoblju 1998.–2004. Frekventna posjećenost novoga kulturnog žarišta Beča prezentira uspješnost regeneracije MQ-a.

Analogni je slučaj i na zagrebačkom Črnomercu, s prenamjenom para jašiona koje prostorno-oblikovno frankiraju frekventni prometni prilaz središtu grada. Prenamjena i rekonstrukcija jašione Konjaničke vojarne, odnosno skladišta TKZ-a u Laubu – kuću za ljude i umjetnost, značajno doprinosi generiranju urbaniteta gradske četvrti Črnomerec. Prenamjenom i komplementarnim djelovanjem danju grunтовnice u sjevernoj jašioni i galerijsko-uredske zgrade Laube u južnoj jašioni pretežito u večernjim satima, za javnost se otvaraju dotadašnje introvertirane zgrade te oživljava šire gradsko središte oplemenjeno suvremenim funkcijama u sačuvanim i obnovljenim zgradama tehničke kulture.

Literatura

- Barišić Marenić, Z. (2021/2022): Predavanja kolegija Industrijska arheologija, Arhitektonski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb.
- Bilić, J., Ivanković, H. (ur.) (2006): Rudolfova vojarna, u: Zagrebački leksikon, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Masmedia, Zagreb, svezak 2, 277–278.
- Bilić, J., Ivanković, H. (ur.) (2006): Vojarne, u: Zagrebački leksikon, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Masmedia, Zagreb, svezak 2, 506–508.
- Čanić, E. Z. (2018): Modul insert, prenamjena i obnova zgrade Male jašionice, Črnomerec, Zagreb (diplomski rad, mentorica: izv. prof. dr. sc. Zrinka Barišić Marenić), Arhitektonski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb.
- Državni arhiv u Zagrebu (2013): Zbirka građevinske dokumentacije, Opatička 29, Zagreb.
- Nišević, A., Majnarić, V. (2007): Republika Hrvatska, Grad Zagreb, Gradski zavod za zaštitu spomenika kulture i prirode, Zagreb, 10.4.2007., Selska 2, urbanističko-arhitektonski natječaj za Trg pravde, propozicije za program natječaja za rekonstrukciju i uređenje prostora.
- Paladino, Z. (2009): Zaštita zagrebačke industrijske baštine izradbom konzervatorskih elaborata Gradskoga zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirode u Zagrebu, Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske, 33/34, 147–172.
- ... (2007): Program za izradu urbanističko-arhitektonskog natječaja Trg pravde u Zagrebu (Ilica, Prilaz B. Filipovića, Selska, Cankareva), Ministarstvo pravosuđa u suradnji s Udruženjem hrvatskih arhitekata, Zagreb.

Mrežne adrese

- URL 1: Zgrade Domobranske vojarne, <http://www1.zagreb.hr/galerijakd.nsf/c31dd4a135787898c1256f9600325af4/823674c32b2a078ac1257fe30044bbfa?OpenDocument>, (5. 12. 2021.).
- URL 2: Sveučilišni vodni studiji, Izvođači preddiplomskog sveučilišnog studija Vojnog inženjerstva, <https://vojni.unizg.hr/izvodaci>, (4. 12. 2021.).
- URL 3: Trg pravde, nakon 17 godina priprema gruntnovnica se na jesen seli u bivšu jašionicu, <https://www.jutarnji.hr/vijesti/zagreb/nakon-17-godina-priprema-gruntnovnica-se-na-jesen-seli-u-bivsu-jasionicu-15049061>, (6. 12. 2021.).
- URL 4: Od Mandalice do Mitnice, sličice iz prošlosti Črnomerca, Izložba postavljena u povodu Dana grada Zagreba u knjižnici Vladimir Nazor u Zagrebu, https://issuu.com/knjinicegradazagreba/docs/od_mandalice_do_mitnice/11, (5. 12. 2021.).
- URL 5: EHRlich, Adolf, u: Židovski biografski leksikon (radna verzija), <https://zbl.lzmk.hr/?p=3189>, (4. 12. 2021.).
- URL 6: EISNER, Emil (Milan), u: Židovski biografski leksikon (radna verzija), <https://zbl.lzmk.hr/?p=3213>, (4. 12. 2021.).
- URL 7: Kuća za ljude i umjetnost – Lauba, Zagreb, <https://uha.hr/kuca-za-ljude-i-umjetnost-lauba-zagreb-2/>, (6. 12. 2021.).